

Maria Lesz-Duk

O PRZEKSZTAŁCANIU SIE DOPEŁNIEŃ DOPEŁNIACZOWYCH I BIERNIKOWYCH
W DOPEŁNIENIA PRZYIMKOWE W JĘZYKU POLSKIM

Zadaniem tego artykułu jest opis zastępowania dopełnień dopełniaczych i biernikowych przez wyrażenia przyimkowe¹. W polszczyźnie od czasów najdawniejszych po współczesność obserwuje się proces wycofywania dopełnienia dopełniaczowego i biernikowego na rzecz rozmaitych wyrażen przyimkowych. Proces ten jest ogniwem ogólnej tendencji zdążania języków słowiańskich do analityzmu, tendencji przejawiającej się w językach zachodnioeuropejskich zanikiem fleksji nominalnej, stałym szykiem wyrazów i rozwojem wyrażen przyimkowych w miejscu form przypadkowych.

1. DOPEŁNIENIE DOPEŁNIACZOWE PRZEKSZTAŁCONE W DOPEŁNIENIE PRZYIMKOWE

1. Dopełnienie po czasownikach oznaczających unikanie,
oddzielanie, rozłączanie

Dopełnienie dopełniaczowe tego rodzaju występuje w polszczyźnie do XIX w. włącznie po wielu czasownikach (tzw. verba separationis), wśród których najliczniejszą grupę stanowią czasowniki z przedrostkiem *od-*, np.: *odjechać matki*, *odsądzić części*, *ujść niepodą, owinąć się zwierza*. W formie dopełniacza używane są rzeczowniki o treści konkretnej *odbić krosien*, jak i abstrakcyjnej *ujść kary*. Oto przykłady dopełnień dziś zastąpionych przez wyrażenia

¹ Na problem ten zwracano już uwagę kilkakrotnie, por. K. P i s a r k o w a, *Historia składni języka polskiego*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1984, s. 101-104, D. B u t t l e r, *Innowacje składniowe współczesnej polszczyzny (Walencja wyrazów)*, Warszawa 1976, s. 130-137, Z. K l e m e n s i e w i c z, T. L e h r-S p ł a w i Ń s k i, S. U r b a Ń c z y k, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1965, s. 421-423.

przyimkowe: XIV-XV w.: bog nas *tego szachouag* Kgn 15, Bratha [...] *czci odsądzami*. KodŚwięt 244, bo mnie już *oddalają* twęj rozkosznej *miłości*, Rozm 43, gen nasz *zbażył* wschego *złego*. ZabStar 594; XVI w.: Fortunat *żony i dzieci i domostwa* swojego *odjechał*, Fortun 99, ludzie grzeszni [...] *przezwiaka* niezbożnych i niecześciwych *uchadzać* nie mogli, GórnPis II 24, Belial się *wymawia* poselstwa ProstLudz 69; XVII w.: [chłop] *odszedł* radła w domu SatMiesz 20, Rudgiera *wyswobodził i uchwalił* zguby, KochPorl I 60, *Zwierz* *chronię* się *dzikiego* TwarDaf 36, *Obroń* Boże *każdego* tak smutnej *wieczernie*, PotMor III 369; XVIII w.: *tego* się *wzdryja*, że *poddanego* żadnego nie masz ZałKor 94, *rycerski* stan [...] *odstąpił* króla swego KonPis I 53, I *szabli* swojej *odbiegł* ... ZabSar 48, jeszcze nas P. Bóg *dotąd* *zachował* *nieszczęścia* ZałKor 168; XIX w.: *na* *pustym* polu *leżących* *kamieni* *odszedłem*, SłowDz XIV 165, *Nie* *ujdziecie* *srogiej* *kary*, FredKom VI 346, *Uchowaj* Boże, *nieszczęścia* RodzMac 81.

W XX w. dopełniacz utrzymuje się jedynie w utartych związkach frazeologicznych typu: *ujść* *gniewu*, *ciosu*, *kary*, *ustrzec* się *nieszczęścia*, *niebezpieczeństwa*, *uchować* *nieszczęścia*, itp. W powszechnym użyciu występują konstrukcje przyimkowe *od* + D, *przed* + N. Oto przykłady: *żadne* z rodziców nie *chciało* *od* *chorych* *dzieci* *odjechać* DąbNoce I 36, *Ale* *pan* *zaczął* *od* *nas* *odchodzić* PaukWiāt 206, *postawił* *wniosek*, by *odsądzić* *od* *ognia* *i* *wody* Krawcz 59, *nie* *skaragał* *się* *przed* *popętnieniem* *zbrodni* Gordon 182, *trzeba* *było* *gdzieś* *schronić* *się* *przed* *zimem* BroByw 108.

Tendencja do ograniczania użycia dopełnienia dopełniaczowego przejawia się w języku polskim od czasów najdawniejszych. Jest ona wynikiem uświadamiania znaczeń konkretnych oddalania, oddzielenia, co sprzyja ekspansji struktur przyimkowych. Oto przykłady dopełnień przyimkowych do XVIII w. włącznie: XIV-XV w.: *yodsyon* *uchowaj* *cze* Pfl 19, 1, *boga* *proszmy* *nabozni* *abi* [...] *nas* *zarnował* *od* *grzechow* ModWac 1, *yodszedł* *od* *Jeruzalema*. BZ 117 d w.. 19; XVI w.: *Kiedy* *na* *stronę* *od* *ciebie* *odjadę* AnErot 10, *próżno* *się* *przed* *miłością* *schronić* KochFrasz 39, *Stronisz* *przedemną* *Neto* *nietykana*, KochPieś 13; XVII w.: *od* *zeliwości* *jej* *chronicie* JurTrag 56, *Kiedy* *przed* *nią* *nie* *ucieka*. Morszt 32, *Chciał* *odwodzić* *myśl* *od* *tej* *gładkości*, Morszt 183; XVIII w.: *Chronią* *mi* *się* *od* *przygody!* KarpDz I 220, *uchronicie* *się* *przed* *ciosem*; KarpDz I 360, [lawa] *oddalała* *się* *od* *krateru*, StaszDzien 132.

Jak widać z przytoczonych przykładów, ograniczenie użycia dopełniacza wskutek ekspansji struktur przyimkowych jest procesem powolnym, który genezą swą sięga polszczyzny przedpiśmiennej. Konstrukcje syntetyczne i analityczne występują obocznie od czasów najdawniejszych po wiek XVII. Dopiero od XVIII w. zaznacza się wzrost ilościowy związków przyimkowych, a w wieku XX można mówić o ich zwycięstwie.

2. Dopełnienie po czasownikach oznaczających osiągnięcie celu

Znacznemu ograniczeniu na rzecz wyrażenia przyimkowego *do + D* uległo dopełnienie dopełniaczowe po czasownikach z prefiksem *do-* oznaczających osiągnięcie celu². W większości wypadków są to czasowniki ruchu, np.: *dobiec ojca*, *dojść góry*, *dopłynąć brzegu*. W formie dopełniacza występują zarówno rzeczowniki o treści konkretnej (*dojechać góry*, *dobiec ojca*), jak i rzeczowniki o treści abstrakcyjnej (*dojść sławy*, *celu*). Związki tego typu są formalnie dopełnieniami, gdyż wszędzie w nich obecna jest rekcja, semantycznie natomiast większość z nich jest okolicznikami miejsca, celu czy kierunku. Dopełnienie tego rodzaju występuje w polszczyźnie w szerokim zakresie do połowy XIX w. Oto przykłady: XIV-XV w.: *raczył nasz domyesczisz chwały szwoyey ModWac 68*, *Doszedłem czołem drzewy XV ex PF V 372*, *SStp s.v. dojść*; XVI w.: *Chcemyli brzegu dopłynąć RejzWier I 4*, *wtenczas trzeciego pola doskakuje, KochDz I 106*, *gdyżeście mię tych lat dochowali. Fortun 15*; XVII w.: *Gdy lat męża godnych dorosta: Skarżyw 245*, *[Rynald] iuż sułtana dobiegał, KochPGoff II 221*, *gdy jej dopadnie, wszystko płaci mu zarazem KochPOrl I 222*, *[Curialis] dolewając kieliszków, żadnego nie mijał FraszMiesz 90*; XVIII w.: *list nie doszedł był ręk moich ZałKor 94*, *[poseł] sejm ten podjął się zerwać i nie dopuścić obrania marszałka, KonPis I 150*, *Grecy obawiali się, żeby dorostszy lat, nie mścił się KarpDz IV 55*; XIX w.: *Lolatuja gwiazd dzikie łabędzie SłowDz VIII 84*, *Dorwie się aniołowej upojenia czary SłowDz IV 228*, *Dobiega Niemców, między tłumem tonie, MickDzP II 37*, *dojechałem przecie Wilanowa, FredTrzy 135*.

² O związkach tego rodzaju pisze E. J a k o w i c k a, *Konstrukcje typu dochodzić czego, dochodzić do czego w języku polskim*, "Poradnik Językowy" 1968, 4, s. 186-196.

W drugiej połowie XIX w. wychodzi z użycia większość konstrukcji z dopełniaczem po czasownikach ruchu w związkach o znaczeniu konkretnym 'zbliżyć się do jakiegoś miejsca, osoby, przedmiotu' typu: *dopłynąć brzegu, dobiec sułtana, dojść bezski*. W tym okresie powszechne są formy przyimkowe. Przykłady: Bardzo zdenerwowana *dotarła do domu*. OrzeszMarta 41, Wkrótce *dopłynął do brzegu*. OrzeszCham 48. Również w XX w. występują prawie wyłącznie konstrukcje przyimkowe. Przykłady: *Dobijamy do brzegu* - rzekł Hipolit. ŻerPrzed 149, Agnisi wydało się, że *nie dojdzie do stołu* DąbNoce III 7, *dojeżdżamy do Garonny*. PutPół III 263.

Konstrukcje bezprzyimkowe utrzymują się we współczesnym języku polskim w utartych zwrotach, zwykle w znaczeniach przenośnych³, najczęściej obocznie z formami przyimkowymi. Oto przykłady: Bitwa *dobiegata końca* PutPół I 102, *Szczęście [...] dobiega do końca* Leśm 435; *Walczący dopadli bramy* KożZam 152, *Dopadłem do drzwi frontowych* PutPół I 70; *dojść celu* || *dojść do celu*, SPP s.v. *dochodzić*; *dojść dwudziest lat* || *dojść do dwudziestu lat*, SPP s.v. *dochodzić*; *dosięgać czego* || *dosięgać do czego*, SPP s.v. *dosięgać*, *dostać czego* || *dostać do czego*, SPP s.v. *dostać*, *doczekać się czego* || *doczekać się do czego*, SPP s.v. *doczekać się*.

Oboczności tego typu nie są właściwe tylko polszczyźnie współczesnej. Od czasów najdawniejszych obserwuje się ciągłe wymiany między konstrukcjami syntetycznymi i analitycznymi. Obok połączeń bezprzyimkowych używane były już w XVI w. częściej formy przyimkowe, co wynika z obserwacji materiału i danych liczbowych zawartych w *Słowniku polszczyzny XVI wieku*. Proces zastępowania dopełniacza po czasownikach z przedrostkiem *do-* przez wyrażenie przyimkowe *do + b* zaczął się już w polszczyźnie przedpiśmiennej i trwa do dziś. Oto przykłady konstrukcji przyimkowych do XVIII w. włącznie: XIV-XV w.: *By thako szceszlywywe doyal do domu twego* KurZap nr 3007, *O panye Jezu Kriszczye [...] raczy duszą moją [...] do chwali twoyey domeszczycz* XV ex Kałuż 290, SStp s.v. *domieścić*; XVI w.: *wolałam dobieżed Do praktykarza*, PaxKom 79, *ta rzecz do uszu senatorskich doszła*, KlonWor 101; XVII w.: *Kucharka ledwo go do domu dowiedzie*; *Facec 123, iakbyś mógł do niego dojść* KochPORl I 63; XVIII w.: *Żeby do opactwa dojechał* ZałKor 277, *Ale już doptywam do brzegu* KarpDz IV 87.

³ Zob. Buttler, op. cit., s. 135.

3. Dopełnienie po czasownikach oznaczających prośbę, troskę

W języku polskim obserwuje się ograniczenie użycia tego rodzaju dopełnienia dopełniaczowego wskutek ekspansji wyrażenia przyimkowego *o + B*. W dawniejszej polszczyźnie dopełnienie to występowało w szerokim zakresie. Oto przykłady do połowy XIX w.: XIV-XV w.: *Sziwota prosił iest od czebe pfl 20, 4, iaco ian neupominal mi sō swego praua WielkRot I 289, nyebōdzecze gvslicz any dbacz snow. BZ 48 c w. 15; XVI w.: z okna zawołali, [...] żeby się społem nowin wywiedzieli; AnErot 114, On chocia ze wstydem żony się upomina, KochDz II 99, pytał Fortunat przyczyny, coby to było. Fortun 22; XVII w.: prosił tajemnego wystuchania. Skarżyw 563, Król naprawił synowce onego zmarłego, [...] aby się wsi upominali. Skarżyw 393, Kradnie, kto żebrze chleba, PotMor I 235; XVIII w.: Pisze korespondent z Lipska, upominając się 200 talarów od Wpana, ZałKor 104, żebraemy pokornie miłosierdzia Supl 461, Proszą od ciebie pogody, KarpDz I 261; XIX w.: Wypytuja się nawet dnia, pory, godziny, SłowDz IV 150, Błagasz litości nad wami, FredKom VI 347.*

Od połowy XIX w. ustala się norma współczesna: czasowniki oznaczające prośbę, troskę mają niemal wyłącznie rekcję przyimkową *o + B*. Oto przykłady: XIX w.: I czy nie wolno mi upomnieć się o moje prawa?... PrusFar II 366, więcej nie zapytała o nic. OrzeszMarta 31, Nie ma komu dbać o nią... PrusNow 78; XX w.: żebrał ją o jedno spojrzenie DąbNoce III 49, Dwór prosił o ich przychyłność Krawcz 92.

Użycie dopełniacza w związkach z omawianymi czasownikami jest w XX w. właściwe tylko frazeologizmom⁴ typu: *prosić, błagać, wołać, żebrać* (litości, pomocy, przebaczenia, miłosierdzia), itp. Przykłady: *Piotr nie prosił przebaczenia* ŻerUroda 62, *czemuś dał duszę, co miłosierdzia musi żebrać* Leśm 45, *nadaremnie wołał pomocy* NałNiec 246, *błagał ją zmiłowania* Krawcz 36.

Ź przebadanego materiału wynika, że wyrażenie przyimkowe *o + B* wkracza od czasów najdawniejszych do związków z czasownikami oznaczającymi prośbę, troskę. Do XV w. włącznie pojawia się ono jedynie w konstrukcjach *dbać o co, pytać o co*, np.: *oczałocz on nix nedba* Kgn 18, [*Cristus*] *począł jego pytać o trojąką rzecz* Rozm 370.

⁴ Por. *ibidem*, s. 137.

Dopiero począwszy od XVI w. wzrasta liczba tego typu dopełnień przyimkowych. Przykłady: XVI w.: z płaczem do Boğa o pomstę wotali KochDz II 231, o wychowanie syna mało dbał. TrzecPis 222, Prosi o chleb Fortun 38; XVII w.: Pana o wszystko pytaj SatMiesz 267, modliliście się też bogu o błogosławieństwo Gdac 140; XVIII w.: żebrzemy płaczkliwie o pokazanie miłosierdzia Supl 41, posiów jest pierwszy urząd ostrzegać i dopomnieć się o to. KonPis I 113, Generał [...] sam mię zagabnął o JWWPD[obrodzieja], NarKor 50.

4. Dopełnienie po różnych czasownikach nie dających się ująć w sprecyzowane grupy semantyczne

W języku polskim szereg czasowników o pierwotnej rekcji dopełniaczowej zmienia swój rząd na przyimkowy. W porównaniu z trzema omówionymi dotychczas rodzajami dopełnień, czasowniki te mają charakter jednostkowy, nie dają się ująć w większe grupy semantyczne. W związku z tym klasyfikacja materiału dokonana zostanie na podstawie wyrażen przyimkowych służących do zastępstw dopełniacza. Rozpatrzone więc będą kolejno konstrukcje zastępowane przez następujące wyrażenia przyimkowe: o + Msc, na + B, w + Msc, z + D, nad + N.

a. Dopełniacz zastępowany przez wyrażenie przyimkowe o + Msc
Przez wyrażenie przyimkowe o + Msc wypierane są dopełnienia dopełniaczowe po niektórych czasownikach oznaczających mówienie, myślenie, pamiętanie. Genetivus w związkach z tymi czasownikami jest formą przypadkową rzadką; prymarnie w tej funkcji występuje biernik⁵. Oto przykłady użycia konstrukcji bezprzyimkowych w języku polskim do XVIII w. włącznie: XV w.: pamiętaty onego bozego przykazanya ZabChom 144, By nye mołwily vsta mya skutkow lyucznych Ppuł 16, 15; XVI w.: nyewyasta potamnye (!) grzeszyła[...] a wszaksze on. tego milczal żywAm 297, Zapomniał ubóstwa swego GórnPis II 25; XVII w.: pies tedy prędko zapomni swego łotrostwa, Ostror 79, Piszesz Wc do mnie, że się boisz pisać dworskich nowin, SobList 306; XVIII w.: Komunikuję WMPanu Dobrodziejowi traktatu niedawno skończonego, ZałKor 476, Pamiętając dawniejszych przestrog nie śmiałem się rozszerzać z podziękowaniem, KrasDośw 95.

⁵ Por. przykłady na s. 34.

Obecnie w tych konstrukcjach użylibyśmy wyrażenia przyimkowe-
go *o + Msc*, np.: *Pamiętam o naszym spotkaniu* BrObyw 132, *Dziadek o mnie wspominał* PaukWiAt 104. Formy przyimkowe pojawiają się w języku polskim od czasów najdawniejszych w związkach z omawianymi czasownikami, np.: *czythala pyszmo proroczke, czo omye męcze pyszaly* RozmDom 26, *Pan o nas pomni*, KochDz I 496.

b. Dopełniacz zastępowany przez wyrażenie przyimkowe *na + B*

Wyrażenie przyimkowe *na + B* jest ekspansywne w wypieraniu dopełniacza po czasownikach rodzaju: *czekać, pozwalać, patrzeć, baczyć, skarżyć się, poważać się, ważyć się*. Oto przykłady konstrukcji bezprzyimkowych: XIV-XV w.: *Czakaiō czekał iesm gospodna* Pfl 39, 1, *patrz bosze oczczow naszich asōdzi* BZ 134 d w. 34, *żyły szkarade było tamo baczyć* Rozm 212; XVI w.: *to pewna zebysmy wszystkiego królom pozwolić w koronie musieli* BroszPol 20, *żaden dziw nie jest, bo sie tego oczy nasze dosyć napatrzrywają* GórnPis I 55, *ale ja, prostak anim mógł [przetłumaczyć], ani też mogąc ważyłbym się był tego* GórnPis I 53, *skarż się inszych wielu* PapBrosz 78; XVII w.: *Patrzcież nowej przygody dziewczki utrapionej*: KochPOrl I 160, *Poczekać chromego* PotMor II 566; XVIII w.: *Długi [...] nie pozwalają powrotu* ZałKor 528, *Ja się tego nie poważam*, NarKor 124; XIX w.: *Ja porządku patrzę w kamienicy* KonopNow I 148, *Przyszedł i czeka rozkazów* RodzPoż 11.

Przytoczone tu konstrukcje stopniowo wychodzą z użycia. W końcu XVI w. zanikają związki *baczyć czego, skarżyć się czego, ważyć się czego*, a na przełomie XIX i XX w. połączenia *patrzeć czego, pozwolić czego, poważać się czego*. Do połowy XX w. używana jest konstrukcja *czekać czego*, np.: *Czekał chwili, gdy wyjdzie gotowa do snu* NałNiec 151.

Obecnie omawiane tutaj czasowniki mają wyłącznie składnię przyimkową⁶. Przykłady: *Patrzyła na ulicę tępo* TuwDz II 45, *Pobłażliwość pozwalała im na to*. KoźZam 151, *Paweł czekał na nią* BrObyw 212, *Skarżył się na los* PutPół I 178. Resztki składni dopełniaczowej rozpatrywanych czasowników zachowują się jedynie w utartych związkach frazeologicznych typu: *czekaj końca, patrz swego nosa, patrz końca*.

Wyrażenie przyimkowe *na + B* stopniowo wypiera dopełnienie

⁶ Zob. K. Ż e l a z k o, *Czasowniki przechodnie o składni wielorakiej w języku polskim*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975, s. 122-123.

dopełniaczowe. Od czasów najdawniejszych pojawia się w związkach z czasownikami *patrzeć, czekać*, jednak jest rzadkie w porównaniu z rekcją dopełniaczową tych czasowników, np.: *Oczy ięgo na pogani patrać* Pfl 65, 6, tylko *na posły czekają* KochDz II 109. Pozostałe czasowniki przybierają rząd przyimkowy w okresach późniejszych. W XVII w. spotykane są konstrukcje *baczyć na co, pozwolić na co, skarżyć się na oo, ważyć się na co*, jednak daleko im jeszcze do późniejszej popularności, np.: *ale bacz na to* dobrze Gdac 16, *na drugie podobno pozwolą punkta* SobList 89, *alem chciał się ważyć na to* PasPam 76. O zwycięstwie form przyimkowych można mówić dopiero w XIX w., gdyż wtedy używane są one częściej niż bezprzyimkowy dopełniacz. Przykłady: *ja poczekam na nie* SłowDz VII 126, *patrzaj na rozdoły!* ZalPoez I 222, *pozwałat córce na uszyntko* SienkW pust 19, *uskarżała się na bóle głowy* PrusNow 117.

c. Dopełniacz zastępowany przez wyrażenie przyimkowe *w + Msc*

Wyrażenie przyimkowe *w + Msc* służy do zastępstw dopełniacza bezprzyimkowego po czasownikach *pomagać, ćwiczyć, rozmyślać się, przeszkadzać, czytać się*. Związki tych czasowników z dopełniaczem występują w języku polskim do XVIII w. włącznie. Przykłady: XIV-XV w.: *Podpomoszi nas bosze sbawena* naszego. Pfl 78, 9, *pomokl takego prawa iako iest na dziedzine*. WielkRot I 156; XVI w.: [Jezus] *syę czlowyeka rozmylowal* RozmDom 192, *Pomagamy i my tobie płażu tego OrzechDial 276, Prawa się ćwiczył*. KlonFlis 41; XVII w.: *Zdrajcom pomagasz praktyki*. JurUtw 52, *rozmylowałam sie [...]* *przezystey dziewice* Skarżyw 433, *Ćwiczą się nauk* FraszMiesz 243; XVIII w.: *oczytałem się należycie książki* przez JPWielhorskiego wydanej TremList.I 100, *syn jej nie puszcza, aby ojcu nie przeszkadzała odjazdu*. TremPis II 192.

Wymienione tutaj konstrukcje wychodzą z użycia na przełomie XVIII i XIX w. W wiekach XIX i XX spotykane są wyłącznie formy przyimkowe. Przykłady: XIX w.: *Rozmylowałem się bardzo w Jesiorze Gneuskim*. KrasinList 157, *dziecko nie przeszkadzało mu w niczym* OrzeszCham 241; XX w.: *Ćwiczył go w odgadywaniu rebusów* DąbNoce II 146, *chętnie pomagała mu w pracy* BrObyw 327.

Wyrażenie przyimkowe *w + Msc* pojawia się już w XVI w. po czasownikach *ćwiczyć się, pomagać*, np.: [Minerwa] *młodym ludziom w ćwiczeniu wiele pomagała*. RejZwierz 154, [Strojnowsy] *się w wyzwolonych naukach ćwiczyli*: FraszMiesz 5. Potem drogą analogii

zostaje forma przyimkowa przeniesiona do konstrukcji z czasownikami *rozmiłować się, przeszkadzać, czytać się*.

d. Dopełniacz zastępowany przez wyrażenie przyimkowe *z + D*

Przez wyrażenie przyimkowe *z + D* wyparte zostały dopełnienia dopełniaczowe po czasownikach *zwierzyć się, spowiadać się, ustąpić*. Połączenia tych czasowników z genetivem spotykane są w języku polskim do XVIII w. włącznie. Przykłady: XIV-XV w.: *gdisszß svich grechof spowedamy* Kgn 15; XVI w.: *bozyc tobye szyc spowiedam grzechow nasych*, ModKon 135, [Zefira] *rozmiłowa Józefa, czego się zwierzyła Achizie*, RejZwierz 32; XVII w.: [Lubomirski] *gotów wszystkiego był ustąpić* SobList 107; XVIII w.: *Wszystkiego mi się zwierzyć możesz poufale*, NiemcPow 80, dla koadiutora [...] *ustąpiłbym obu moich probostw*, NarKor 105.

Omówione tutaj konstrukcje wychodzą z użycia po XVIII w. W XIX i XX w. spotyka się już wyłącznie formy przyimkowe, np.: XIX w.: *z sekretu się chce zwierzyć* UjejPis I 106, *Pewno ustąpiłby z tego majątku* NorwPis VIII 208; XX w.: *spowiadał się przed nią z całego życia* Głowac 31.

e. Dopełniacz zastępowany przez wyrażenie przyimkowe *nad + N*

Wyrażenie przyimkowe *nad + N* wypiera dopełniacz po czasownikach *litować się, użalić się*. Związki tych czasowników z genetivem występują w polszczyźnie do połowy XIX w. Oto przykłady od XIV do połowy XIX w.: *lutuyacz yego nadze y pomsty* XV p post I A XII 144, SStp s.v. *litować, Raczyłeś się użalić mego udręczenia* KochDz I 368, *dziś litując się nieszczęścia srogiego Ratujesz mnie*. JurUtw 223, *Musiałem się użalić tego nieszczęścia* NarKor 205, *Nie zlitowałeś się ty matki wdowy?* SłowDz VII 146.

Od II połowy XIX w. formy przyimkowe są wyłączne, np.: *Ulitujcie się nademną ...* PrusFar II 36, *czy powinienem się nad nim użalać?* PaukWiat 268.

Wyrażenie przyimkowe *nad + N* pojawia się już od XV w. w związku z czasownikiem *litować się*, obocznie do dopełniacza, np.: *slywtował syß nad swim lyudem* BZ 152 b w. 5 i prawdopodobnie drogą analogii zostaje przeniesione do konstrukcji z bliskoznacznym czasownikiem *użalać się*. Pierwszy przykład z rekcją przyimkową znalazłam już u P. Skargi, np.: *Kto się nad nią uprzejmie użali* SkarŻyw 128.

II. DOPEŁNIENIE BIERNIKOWE PRZEKSZTAŁCONE W DOPEŁNIENIE PRZYIMKOWE

1. Dopełnienie po czasownikach oznaczających
mówienie, myślenie

Dopełnienie biernikowe tego rodzaju występuje w polszczyźnie w szerokim zakresie od czasów najdawniejszych po wiek XIX. Oto przykłady: XIV-XV w.: *prawdę twoię yzbawene twoie molwil iesm.* Pfl 39, 13, *Atocz ga wam szaprawdę velike veszele pouedam* Kgn 26, *jęzik moy myslisz będzie wszytek dzyen sprawyedlnoszcz twoję Ppuł* 70, 26, *do polvdnyia w kazdych rzeczach myely szedzecz a rzeczy rosprawyacz;* KodŚwięt 253; XVI w.: *Dworne rzeczy tam gadali* Bier-Łzop 55, *kazi napysacz nad tem Jezuszem przyoczynę szmyerczy ye-go RozmDom 76, w/e/sbeczmocanego gdi rosmissliam* Wssithek sie w mocz iego wdauam, *ProstLudz 322, vslyszal krol onych tho lyudzi przyszczę alexandrowo HistAlex 330;* XVII w.: *rozwpiadają mu o- byczaje dworskie, FraszMiesz 68, Męśów walecznych śpięwam.* Sat-Miesz 213, *Mocne były grunty i ściany wieże Babilońskiej, Które wspomina Pismo ś. Gdac 139, Lubomirski [...] teraz sam wszystko en chef decyduje* SobList 90, *ten ból, co mię suszy każesz so- bie powiadac,* Morsz 179; XVIII w.: *w tym punkcie komunikowac* będę mógł dalsze moje WMĆ Panu *dyspozycje* ŻałKor 299, *w swoim liście [...] inszy interes donoszę* Ks. jenerałowi, ŻałKor 401, *Z tego [...] wnosic możesz obfitość języka polskiego,* Ludzie 401, *Wszędzie czytam uwielbienie Fryderyka II,* StaszDzien 156, *Przy- pominam po stokroć posłanie wiadomych papierów* NarKor 19, *góry przerobione, porozrzucane świadczą gwałtowność wód:* StaszDzien 311; XIX w.: *Piszę Ci, droga moja otwarcie cały stan mojej ka- sy* SłowDz XII 261, *Historycy rozmaicie opowiadają śmierć jego,* ŻalPoez III 12, *Bo Filon marzył los* Endyjmiłona, SłowDz VII 19, *Ty śnił prawdę świętą.* SłowDz IX 91, *Wiem dzielność tego zwier- ciadła,* MickDzP III 110, *ze czcią imię brata twojego wspomnia- łem!* OrzeszNiem II 124.

Dopełnienie biernikowe po czasownikach oznaczających mówie- nie, myślenie uległo ograniczeniu wskutek szerzenia się wyraże- nia przyimkowego *o + Msc.* W cytowanych powyżej przykładach uży- libyśmy dziś form analitycznych. Współcześnie niemal każdy roz- patrywany czasownik łączy się z wyrażeniem przyimkowym *o + Msc,*

a połączenia tych czasowników z biernikiem nabierają często charakteru związków frazeologicznych, np.: *gadać głupstwa, mówić prawdę, bzdury, wiedzieć wszystko*, itp.⁷

Obecnie rekcja przyimkowa jest właściwa następującym czasownikom: *duwać, marszyć, myśleć, rozmyślać, rozmawiać, rozprawiać, decydować, gadać, wiedzieć*. Przykłady: *Rozmawiali* o drobnych codziennych sprawach BrObyw 310, *Nina marszy o przyjaźniótce*. DąbNoce III 13, *musimy samodzielnie decydować o własnej postawie*. KoźZam 100, *mężczyźni [...] rozprawiali o kobietach* PutPół I 83. Wśród tych czasowników szczątkowo z biernikiem łączą się wyrazy: *gadać, decydować, myśleć, wiedzieć*. Czasownik *gadać* z biernikiem występuje tylko w utartych zwrotach typu *gadać głupstwa, bzdury*. Czasownik *wiedzieć* może być uzupełniony jedynie nielicznymi zaimkami *co, nic, to, wszystko* (I *to wszystko ja wiem* NałGran 76). Czasowniki *decydować, myśleć* łączą się z biernikiem wyjątkowo (Sam *decydował sprawę wyjazdu SPP s.v. decydować, Myślał tę rzecz prostą i niewinną SSzob s.v. myśleć*).

Przeważająca większość czasowników oznaczających mówienie, myślenie ma współcześnie oboczną składnię kazualną i przyimkową, np.: *ogłaszać co || o czym, obwieszczać co || o czym, osznajmiać co || o czym, śpiewać co || o czym, pisać co || o czym, zwiastować co || o czym, sygnalizować co || o czym, wzmiankować co || o czym, wspominać co || o czym, wnioskować co || o czym, czytać co || o czym, słyszeć co || o czym, komunikować co || o czym*, itp. Oto przykłady: *Paweł wieczorem czytał wiersze* BrObyw 194, *czytał o tym wydarzeniu w gazecie* Pauk-Wiat 49; *słyszałem komunikat przez radio* KoźZam 38, *Barbara słyszała już o tym* DąbNoce II 81; *Można później zajmując to opowiadać* NałGran 82, *Opowiadałbyś znowu o Agnieszce* BrObyw 189; *Wpadłem tam wspomieć lata młode* TuwDz II 45, *Sulima wspomniata o zaginionej broszce* Głowac 25.

Ta oboczność składniowa dopełnienia bliższego biernikowego i dopełnienia przyimkowego jest charakterystyczna dla czasowników oznaczających mówienie i myślenie. Dopełnienie *o + Msc* oznacza treść, temat, przedmiot lub osobę będące obiektem myśli lub mowy, natomiast dopełnienie biernikowe występuje wtedy, gdy uwydatnia się treść myślenia lub nazwę tekstu. S. Szober w "Słowniku poprawnej polszczyzny" tak tłumaczy różnice w rekcji cza-

⁷ Por. Buttler, op. cit., s. 132.

sowników oznaczających mówienie, że raz wymienia się nazwę tekstu (*mówić, opowiadać oo*), a innym razem wskazuje się na osobę lub rzecz, której opowiadanie dotyczy (*mówić, opowiedzieć o czym*), SSzob s.v. *mówić, opowiedzieć*. Podobnie przy czasowniku *myśleć* Szober pisze, że *myśleć co* występuje wtedy, gdy się uwydatnia treść psychiczną myślenia, to jest obrazy myślowe, natomiast *myśleć o czym* używamy wtedy, gdy chodzi o treść zewnętrzną, obiektywną myślenia, to jest osoby lub rzeczy, o których się myśli, SSzob s.v. *myśleć*.

Proces wypierania biernika ze związków z czasownikami mówienia, myślenia przez wyrażenia przyimkowe jest długotrwały. Rozpoczął się już w najdawniejszej polszczyźnie i trwa do czasów współczesnych. Decydującą rolę w tym procesie odegrało wyrażenie przyimkowe *o + Msc*, rzadsze w tej funkcji było wyrażenie przyimkowe *na + B*.

Wyrażenie przyimkowe *o + Msc* w połączeniu z omawianymi czasownikami pojawia się od czasów najdawniejszych. Do XVI w. występuje stosunkowo rzadko, a w XVII i XVIII w. obserwuje się wyraźny wzrost konstrukcji przyimkowych, ale dopiero w wieku XX uzyskuje znaczne rozpowszechnienie. Oto przykłady: XIV-XV w.: *Izle molwili sō obodze* Pfl 77 22, *kakocz syna mogą myecz, o mązu nyczsz nychczą wyedzecz* ZabStar 593; XVI w.: *každy slachcic o tem sobie rozmyślał*, BazO pop 41 v., *maria rozmawiała szynem othych rzeczach* RozmDom 8; XVII w.: *O zdrowiu swoim oznajmuję*, SobList 115, *bosmy calusieńką noc o was przegadali*, SobList 81, *będziemy przecię o was pamiętali*, PasPam 260; XVIII w.: *rozprawiali o jakowych zaś przyczynach fizycznych* StaszDzien 84, *będe o nim pamiętał w przyszłości*. NarKor 358, *wspomiałeś o samochwałach chełpliwych*, KarpDz IV 275; XIX w.: *Jam marzył o bojach*, UjejPis I 37, *Nigdy o tym mówić nie chciałem*, OrzeszNiem II 177, *już o mnie nie myślicie* PrusNow 287.

Wyrażenie przyimkowe *na + B* występuje, od czasów najdawniejszych do wieku XIX włącznie, po czasownikach *pamiętać, pomyśleć, zapomnieć, wspomnieć*. W porównaniu z wyrażeniem przyimkowym *o + Msc* spotykane jest rzadko. Przykłady: XV w.: *dyabel nagrzechny wspomyna*. Żale 213; XVI w.: *o panno wszytkey czystoszczy pomyetay na nye* ModKon 166, *pomyśli na swego starego gospodarza radę*, FortCnot 15; XVII w.: *Napisałaś mi w tabletach nie pomnię na to*, SobList 67; XVIII w.: *Pamiętaj na mnie nieprzytomnego*,

NarKor 30, *wspominam na błędy, Na me zabawy niewinne*, KarpDz I 351; XIX w.: *Nie pomyślałaś na te stare czasy*, SłowDz VII 75, już całkiem *zapominasz i na stan i na wiek swój*. MickDzP IV 140.

Tę tendencję do zastępowania biernika hamują różnice znaczeniowe czasowników w obocznych konstrukcjach kazualnych i analitycznych typu *wspomnieć co* || *wspomnieć o czym*, *pamiętać co* || *pamiętać o czym*. *Wspomnieć co* znaczy 'odświeżyć w pamięci', *wspomnieć o czym* znaczy 'napomknąć', *pamiętać co* ma znaczenie 'zachowywać w pamięci', *pamiętać o czym* natomiast 'zachowując w pamięci troszczyć się o co'. Zdaniem D. Buttler⁸ utrzymują się te związki bezprzyimkowe i przyimkowe, w których doszło do takiej repartycji znaczeń, natomiast te połączenia, w których biernik i wyrażenie przyimkowe są synonimiczne, ustąpią konstrukcjom przyimkowym, np.: *wiedzieć wszystko* ≥ *wiedzieć o wszystkim*.

2. Dopełnienie po różnych czasownikach nie dających się ująć w większe grupy semantyczne

a. Biernik zastępowany przez wyrażenie przyimkowe *na + B*

Wyrażenie przyimkowe *na + B* wypiera accusativus po czasownikach typu *zasłużyć, baczyć, uważać, zważać*. Konstrukcje syntetyczne używane są do połowy XIX w. Oto przykłady: XIV-XV w.: *krolestwo nebeske byl szasłuszyl* Kgn 28, *baczil iest glos prosby moiey* Pfl 65, 18; XVI w.: *Ale trzeba to pilnie uważać, że takowe kochanie młode serce do wszelakiej rozpustności ciągnie*, BazO pop 13 r., *Splunę ja te przysmaki i umyję wodą*, SzymSiel 35; XVII w.: *tu uważajmy podżogę ognia gniewu Bożego*: Gdac 131, *Boć przecię zasłużył to dobrze Celadon* SobList 42; XVIII w.: *Uważałem tymczasem pilnie to, co mi pod oczy podpadało* KrasDośw 104; XIX w.: *Nie zważając me wyznania, Jego woli ucho skłania*. FredKom VI 18.

W XIX i XX w. powszechne są konstrukcje przyimkowe. Przykłady: XIX w.: *prosił ją, aby uważała na siebie* OrzeszMarta 16, *Ramzes nie zważał na te znaki* PrusFar II 102; XX w.: *Zasłużył na wyrok zanadto surowy*, ŻerUroda 123, *Słuchaj słów, ale bacz na czyny*. PaukWiat 126.

Wyrażenie przyimkowe *na + B* zastępuje również biernik w

⁸ Zob. *ibidem*, s. 133.

związkach z czasownikami o przedrostku kierunkowym *na-* typu *najechać kogo - najechać na kogo*⁹. Tendencja do tego rodzaju zastępowstwa rysuje się już w staropolszczyźnie, gdzie obok form kazualnych spotykamy formy przyimkowe. Oto przykłady: *Prawidza twoia nayedzi wsitky gisz cze nanaznō Pfl 20, 8, Iaco my othem dobrze vyemy ysh hon naszethwzby onego do gospodi iego y nye ubyl onego KurZap nr 2689; przyacziele nayechali na dom pana Mikolaia KurZap nr 2689, Jakom ya nyenaseethl na dom robothnego Jana Piekuta KurZap nr 2663.*

Także we współczesnym języku polskim współwystępują formy syntetyczne i analityczne typu *najechać kogo || najechać na kogo, napaść kogo || napaść na kogo, naciskać kogo || naciskać na kogo; nadeptać co || nadeptać na co*. Oto przykłady: *Wróg najechał nasz kraj. SPP s.v. najechać, Szofer przy wymijaniu najechał na barierę mostu. Rudn. A. Morze 419, SD s.v. najechać; Zbłąkany szedłem lasem i wtedy napadli mnie zbójcy... Makusz. O dwóch 213, SD s.v. napaść, Nieprzyjaciel napadł na kraj. SPP s.v. napaść; Nadeptać robaka. SPP s.v. nadepnąć, Trzeba było ostrożnie stąpać, żeby nie nadepnąć na głowy śpiących. Braun Lewanty 53, SD s.v. nadepnąć.*

Z danych zawartych w *Słowniku poprawnej polszczyzny* pod red. W. Doroszewskiego i z obserwacji materiału wynika, że struktury przyimkowe są częstsze i wykazują dużą ekspansywność w dzisiejszej polszczyźnie. Jeszcze do niedawna używana była konstrukcja *natrafić co* dziś już całkiem wyparta przez formę przyimkową *natrafić na co*, np.: *Jak będzie jeździł po mieście kareta, to go nigdy nie natrafią. Bog. Kapit I 83, SD s.v. natrafić*. Szerzy się także uznawana za niepoprawną konstrukcja *napotykać na co* zamiast tradycyjnej *napotykać co*, np.: *Prezydent [...] napotyka na zdecydowany opór ze strony sojuszników TrybL nr 104, s. 2, 1980 r.*

O wypadkach tego rodzaju możemy powiedzieć, że przyimek *na* dubluje tu jedynie prefiks czasownika (*nadeptać co || nadeptać na co*) i nie ma właściwie różnicy znaczeniowej między obocznymi konstrukcjami. Znaczenie, jakie nadaje czasownikowi przedrostek, realizuje się bądź w konstrukcji z samym biernikiem, bądź w konstrukcji przyimkowej. Częstsze dziś użycie form analitycznych

⁹ Zob. J a k o w i c k a, *op. cit.*, s. 190.

świadczy o tym, że znaczenie prefiksu czasownikowego uległo zatarciu, stąd tendencja do wzmacniania go przyimkiem.

Wyrażenie przyimkowe *na + B* staje się dubletem formy biernikowej w konstrukcjach typu *kląć kogo, oo || na kogo, oo, żądać kogo, oo || na kogo, oo, fukać kogo, oo || na kogo, oo, wołać kogo, oo || na kogo, oo, wskazać kogo, oo || na kogo, oo, pokazać kogo, oo || na kogo, oo, ukazać kogo, oo || na kogo, oo, itp.* Dopełnienie analityczne dzięki obecności przyimka wyraźniej wydatnia znaczenie kierunkowe tego typu konstrukcji niż związki z biernikiem, w których znaczenie to wynika jedynie z kontekstu, jest to powodem częstszego użycia konstrukcji przyimkowych we współczesnym języku polskim. Oto przykłady: *Klął* siarczystymi piorunami i diabłami *na nieuczciwość* ludzką. Bał. Działy 211, SD s.v. *kląć*, Ojciec rozgniewał się i *fuknął na syna* BrObyw 228, *wołał na niego*, żeby poczekał, SPP s.v. *wołać*, Zapytana, który płaszczyk najwięcej jej się podoba, *pokazała na jeden z leżących na stole*. DąbNoce II 137.

Obok związków przyimkowych używane są konstrukcje z biernikiem. Przykłady: *Wszędzie wołano bagażowych*. Solski Wspom. I 100, SD s.v. *wołać*, *Wziął go za puls i kazał pokazać język* PrusLal III 212, SD s.v. *pokazać*. *Kłęta życie po pijanemu* Głowac 81, *Wkasał palcem winnego* BrObyw 43.

b. Biernik zastępowany przez wyrażenie przyimkowe *przez + B*

Wyrażenie przyimkowe *przez + B* służy do zastępowania biernika w związkach z czasownikami o przedrostku kierunkowym *prze-* typu *przechodzić most - przechodzić przez most*. Jest to świadectwem wciąż żywego procesu dublowania przedrostka czasownikowego przyimkiem w konstrukcjach składniowych. Oto przykłady syntetycznych konstrukcji: XV w.: *Cy są gysz przeszły iordan* myesyőcza pyrwego, BZ 134 d w. 20-21, *Przeto powstawszi abichom przeszali potok* Żareth BZ 75 d w. 10; XVI w.: *A gdy przeszethl alexander most* HistAlex 173, *Umiej rzekę przepłynąć*, KochDz I 76; XVII w.: *Przechodziło wojsko pagórek*. PasPam 12, *nasze strażę tę przeprawę tak zią przechodzić poczęty*, SobList 136; XVIII w.: *Uwaga nad górami, które przejeżdżałem z Austrii do Włoch*. StaszDzien 58, *Tam stąd przeszędtem sałę niezmiernie bogatą* NarKor 134, *Żebym nayszybzy bór przelaciata*, KarpDz I 22; XIX w.: *Przejechał San w bród* FredTrzy 179, *zaraz potem przestąpiła próg domu* RodzMac 26, *szybko przejechali most na rzece* PrusNow 209.

Obocznie do konstrukcji z biernikiem występują od czasów naj-

dawniejszych struktury analityczne przez + B. Przykłady: XV w.: szona Geroboamowa [...] *przestąpiła przez prog* domowi. BZ 108 b w. 24, Arusziwski *syć z Oreb przeselim przespuszczć okropną* BZ 74 d w. 5; XVI w.: szwyerżata szawze *przechodzili przezs oną rzeka* Hist-Alex 352, I *przeprowadził przez nie lud swój* KochDz I 522; XVII w.: przyszło mu w pław *przez wielką rzekę przepłynąć*, LubRozm III 64, *Przeszedł z wojskiem przez most* SobList 104; XVIII w.: *przejeżdżaliśmy przez miasto* Aversa, StaszDzien 143, zaraz pod Krakowem *przez most przeszli* ZałKor 258; XIX w.: *Przeleciemy przez okna* o-tworzone dworu, SłowDz VII 229, Olesia raz *przeszła przez mój pokój* SłowDz XI 256, kto nie umiał *przez te dołki przejechać*, Żer-Syz 90.

Przytoczony materiał wskazuje, że od czasów najdawniejszych po współczesność funkcjonują konstrukcje syntetyczne i analityczne z czasownikami o przedrostku *prze-*. Jest to zjawisko o tyle interesujące, że właściwie nie ma różnicy znaczeniowej między konstrukcją *przejść ulicę* a *przejeść przez ulicę*, a w takich wypadkach dochodziło przeważnie do zwycięstwa formy analitycznej¹⁰. Współcześnie jedynie w języku mówionym zaznacza się przewaga użyć przyimkowych nad bezprzyimkowymi; natomiast w języku pisanim używane są zarówno struktury kazualne, jak i analityczne. Przykłady: *Przechodził jezdnię* w nieodpowiednim miejscu. BrObyw 123, *Ochoczo przestąpił próg* domu BrObyw 17, dziewczyna lekko *przeskoczyła rów*, Głowac 35; *Pamiętasz, przemaszerowaliśmy przez miasto* BrObyw 102, *Chłopak przełaził przez szczyt* muru PutPół I 78, *przeszli przez jezdnię* i zatrzymali się Głowac 162.

c. Biernik zastępowany przez wyrażenie przyimkowe *w + B*

Wyrażenie przyimkowe *w + B* zastępuje biernik po czasownikach *wierzyć, grać, popaść*. Syntetyczne konstrukcje występują do XVIII w. włącznie. Oto przykłady: XIV-XV w.: *aby opłcenie albo przyjęcie* też Pana naszego Jesu Krysta *wiernie wierzył* Pfl 118 b, 27, *Acz gaalki alybo kostki gygrayncz* czyy syn *czo straczy* KodŚwięt 245; XVI w.: *kto nieopatrznie czyni, szkodę popada*. BierEzop 141, *gdyśmy grali kręgle* przy ostrowie, SzymSiel 84; XVII w.: *kto-bykolwiek wszelakiego stanu, [...] szkodę jaką popadł* BroszPr 34, *Wierzą kościoł święty* FraszMiesz 232; XVIII w.: *Jeżeli to wie-*

¹⁰ Por. B u t t l e r, op. cit., s. 134.

rzysz, to mu uczynisz krzywdę, Trotz s.v. jeżeli, Grać karty, kostki, Trotz s.v. gram.

W XIX i XX w. używane są konstrukcje przyimkowe. Przykłady: XIX w.: *Graliśmy w szarady* SłowDz XIII 225, *Ty w to nie wierzysz panie?* PrusFar I 132; XX w.: *Grali w karty na rogu stołu*. Nał-Gran 289, *Popadł w długi dość szybko* Głowac 162.

Struktury przyimkowe w + B mają w polszczyźnie długą tradycję. Konstrukcja *wierzyć w co* pojawia się w XV w. (*Wersz w ducha świętego* KazHus 580), a konstrukcja *grać w oo* jest notowana od XVII w. (*W kartki abo w kostki grać* uchowaj cię Boże SatMiesz 264).

d. Biernik zastępowany przez wyrażenie przyimkowe *za + B*

Wyrażenie przyimkowe *za + B* służy do zastępowania biernika po czasownikach typu *ręczyć, zapłacić, winić, sprzedać*. Związki tych czasowników z biernikiem używane są w polszczyźnie do XVIII w. włącznie. Oto przykłady: XV w.: *Jako poszły przyleli dobiteg ranczicz woczchow* WielkRot II 1016; XVI w.: *Okrutność jej winują, wzdardzić rozkazują*; SzarzPoez 68, *A ludziom hardym zapłacić ich wszeteczności* KochDz I 463; XVII w.: *Tak będziesz służbę bez kosztu płaciła*. Morszt 45, XVIII w.: *młynarz [...] Funt jeden sprzedaje 12 groszy*, StaszDzien 79, *Ze się dobre złym płaci*, *nauczyło mnie smutne doświadczenie* KrasDośw 97.

W XIX i XX w. powszechne są formy przyimkowe: XIX w.: *Za Czeánika można ręczyć*. FredKom VI 18, *suknię sprzedała za parę złotych* OrzeszMarta 156; XX w.: *jeszcze nie zapłacił nam za robotę* PaukWiat 64, *Winił ją za lekkomyślność* BrObyw 301.

Wyrażenie przyimkowe *za + B* jest współcześnie ekspansywne w wypieraniu biernika po czasownikach oznaczających branie, chwytanie, w konstrukcjach typu *chwycić co* || *chwycić za oo*¹¹. Dopełnienie przyimkowe jest w takich wypadkach ekwiwalentem biernika, sygnalizuje w sposób wyrazistszy przedmiot czynności wyrażonej czasownikiem. Oto przykłady szerzących się w XIX i XX w. konstrukcji przyimkowych: XIX w.: *chwyci brata za rękę u bramy* ZalPoez II 79, *I z tą dziecinną radością poiągnął za sznurek*, MickDzP IV 11, *Porwał za kapelus i wybiegł szybko się ukłoniwszy*. Krasz. Sfinks I, SD s.v. *porwać*, *Wziął za czapkę i żegnać się począł* Krasz. Zador. 43, SD s.v. *brać*, *U furty targnięto*

¹¹ Zob. Ż e l a z k o, op cit., s. 145.

parę razy *za dawonek*. PrusNow 59, XX w.: *Chwyciła za kapelus* i zniknęła za drzwiami Perz. Las 254, SD s.v. *chwycić*, Paweł ujął dziewczynę *za rękę* BrObyw 185, *żołnierze chwycili za broń* Put-Pól I 132.

Obocznie do form przyimkowych używane są konstrukcje z biernikiem. Przykłady: kto chce bić się niech *kropidło ohwyta*, Mick-DzP IV 194, *Delikatnie ujął jej rękę* DąbNoce III 205, *Ann* *wzięta kapelus* i wyszła Głowac 75.

Sumując powyższe rozważania stwierdzić można, że dopełnienie dopełniaczowe ustąpiło w znacznym stopniu na rzecz struktur przyimkowych. Wiąże się to z wielofunkcyjnością dopełniacza na płaszczyźnie semantycznej i syntaktycznej. Znacznie trwalsze jest dopełnienie biernikowe. Poszerza jeszcze swój zasięg występowania poprzez wypieranie dopełniacza, np.: *oszczędzać światła* (dziś raczej: *oszczędzać światło*), *kupić butek*, *cukierków*, *chleba* (dziś częściej: *kupić butki*, *cukierki*, *chleb*).

Powodem ograniczenia użycia dopełnienia dopełniaczowego i biernikowego było szerzenie się wyrazistszych pod względem semantycznym struktur przyimkowych. Sprzyjało temu zjawisko wprowadzania przyimka równego przedrostkowi czasownikowemu w konstrukcjach typu *odjechać matki* - *odjechać od matki*, *dobiec płotu* - *dobiec do płotu*, *najechać kraj* - *najechać na kraj*, *przejść ulicę* - *przejść przez ulicę* oraz zjawisko analogii polegające na tworzeniu nowych związków na wzór już istniejących.

Ważną przyczyną zaniku dopełnień biernikowych jest także utrata przechodniości przez jedno ze znaczeń czasownika na skutek specjalizacji semantycznej, bądź zupełna utrata przechodniości czasownika¹². Dodatkowym czynnikiem sprzyjającym utrwaleniu się analitycznych konstrukcji rzędu była dążność do uniknięcia dwóch dopełnień bliższego i dalszego wyrażonych dopełniaczem w związkach typu *dziatecski matek proszą miodu*, SátMiesz 43. Użycie więc formy przyimkowej, która w funkcji dopełnienia bliższego nie występuje, było wyraźnym wykładnikiem formalnym zapobiegającym dwuznaczności wypowiedzi.

¹² Por. P i s a r k o w a, op. cit., s. 103.

WYKAZ CYTOWANYCH ŹRÓDEŁ I OBJASNIENIA ICH SKRÓTÓW

- AnErot - Anonima-Protestanta XVI wieku, *Erotyki, Fraszki, Obrazki, Epigramaty*, Kraków 1903.
- BazO pop - A. F. M o d r z e w s k i, *O poprawie Rzeczypospolitej*, przekład C. Bazylika z r. 1577, Warszawa 1953.
- BierEzop - B i e r n a t z L u b l i n a, *Ezop*, Kraków 1910.
- BrObyw - K. B r a n d y s, *Obywatele*, Warszawa 1955.
- BroszPol - *Sześć broszur politycznych z XVI i początku XVII stulecia*, Kraków 1921.
- BrPraw - *Trzy broszury prawne z r. 1607 i 1612*, Kraków 1893.
- BZ - *Biblia królowej Zofii (szarospatacka)*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965-1971.
- DąbNoce - M. D ą b r o w s k a, *Noce i dnie*, t. I-V, Warszawa 1963.
- Facec - *Facecye polskie z r. 1624*, Kraków 1903.
- FortCnot - *Fortuny i cnoty różność w historii o niektórym młodzieńcu ukazana*, Kraków 1889.
- Fortan - *Fortunat*, Kraków 1920.
- FraszMiesz - *Polska fraszka mieszczańska*, Kraków 1948.
- FredKom - A. F r e d r o, *Komedie*, t. I, VI, Warszawa 1956.
- FredTrzy - A. F r e d r o, *Trzy po trzy*, Warszawa 1917.
- Gdac - A. G d a c j u s z, *Wybór pism*, Warszawa-Wrocław 1969.
- Głowac - J. G ł o w a c k i, *Testament królowej Nefertite*, Warszawa 1971.
- Gordon - B. G o r d o n, *Ulica Bliska*, Katowice 1960.
- GórnPis - Ł. G ó r n i c k i, *Pisma*, t. I-II, Warszawa 1961.
- HistAlex - *Historia Alexandra w tłumaczeniu L. Bonieckiego z r. 1510*, "Prace Filologiczne" 1914, IX.
- JurTrag - J. J u r k o w s k i, *Tragedia o polskim Scylurusie*, Wrocław 1958.
- JurUtw - J. J u r k o w s k i, *Utwory panegiryczne i satyryczne*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968.
- KarpDz - F. K a r p i ń s k i, *Dzieła wierszem i prozą*, t. I, IV, Warszawa 1806.
- KazHus - *Kazania husyty polskiego*, "Prace Filologiczne" 1892, IV.
- Kgn - *Kazania gnieźnieńskie*, Poznań 1953.
- KlonFlis - S. F. K l o n o w i c, *Flis*, Wrocław 1951.

- KlonWor - S. F. K l o n o w i c, *Worek Judaszów*, Wrocław 1960.
- KochDz - J. K o c h a n o w s k i, *Dzieła polskie*, t. I, II, Warszawa 1967.
- KochFrasz - J. K o c h a n o w s k i, *Fraszki*, Wrocław 1953.
- KochPieś - J. K o c h a n o w s k i, *Pieśni*, Wrocław 1953.
- KochP Goff - *Goffred abo Jeruzalem wyzwolona Torquata Tassa*, przekładania P. Kochanowskiego, t. I-II, Kraków 1902-1903.
- KochPORl - *Orland szalony*, przekładania P. Kochanowskiego, t. I-II, Kraków 1905.
- KodŚwiąt - *Kodeks Świątosławów*, wyd. F. Piekosiński, Archiwum Komisji Prawniczej III, Kraków 1895, s. 221-334.
- KonPis - S. K o n a r s k i, *Pisma wybrane*, t. I, Warszawa 1955.
- KonopNow - M. K o n o p n i c k a, *Nowele*, t. I-II, Warszawa 1967.
- KoźZam - K. K o ź ņ i e w s k i, *Zamknięte koła*, Warszawa 1965.
- KrasDośw - I. K r a s i c k i, *Mikołaja Doswiadczyńskiego przypadki*, Kraków 1922.
- KraśńList - Z. K r a s i Ń s k i, *Listy do ojca*, Warszawa 1963.
- Krawcz - A. K r a w c z u k, *Kleopatra*, Wrocław 1972.
- KurŻap - W. K u r a s z k i e w i c z, A. W o l f f, *Zapiski i roty polskie XV-XVI wieku z ksiąg sądowych ziemi warszawskiej*, Kraków 1950.
- Leśa - B. L e ś m i a n, *Utwory rozproszone, Listy*, Warszawa 1962.
- LubRozm - S. H. L u b o m i r s k i, **Rozmowy Artaxesa y Ewandra*, Warszawa 1694.
- Ludzie - *Ludzie Oświecenia o języku i stylu*, red. M. R. Meyenowa, t. I, Warszawa 1958.
- MickDzP - A. M i c k i e w i c z, *Dzieła poetyckie*, t. I-IV, Warszawa 1965.
- ModKon - *Modlitewnik siostry Konstancyi z r. 1527*, "Sprawozdanie Komisji Językowej AU" 1884, t. III, s. 73-185.
- ModWac - *Modlitwy Wacława*, Kraków 1887.
- Morszt - J. A. M o r s z t y n, *Wybór poezji*, Warszawa 1963.
- NałGran - Z. N a ł k o w s k a, *Granica*, Warszawa 1963.
- NałNiec - Z. N a ł k o w s k a, *Niecierpliwi*, Warszawa 1964.
- NarKor - *Korespondencja Adama Naruszewicza 1762-1796*, Wrocław 1959.
- NiemcPow - J. U. N i e m c e w i c z, *Powrót pośła*, Wrocław 1959.
- NorwPis - C. K. N o r w i d, *Pisma*, t. IV, VIII, Warszawa 1937.
- OrzechDial - S. O r z e c h o w s k i, *Polskie dialogi polityczne*, Kraków 1919.

- OrzeszCham - E. Orzeszkowa, *Cham*, Warszawa 1954.
- OrzeszMarta - E. Orzeszkowa, *Marta*, Warszawa 1967.
- OrzeszNiem - E. Orzeszkowa, *Nad Niemnem*, t. I-II, Wrocław 1957.
- Ostror - J. Ostroróg, *Myślistwo z ogary Jana hrabie z Ostroroga*, [w:] *O myślistwie, koniach i psach łowczych ksiązek pięcioro z lat 1584-1690*, Kraków 1914.
- PapBrosz - B. Paprocki, *Dwie broszury polityczne*, Kraków 1900.
- PasPan - J. Ch. Pasek, *Pamiętniki*, Kraków 1929.
- PaukWiat - E. Pauksta, *Wiatrołomy*, Warszawa 1962.
- PaxKom - A. Paxillus, *Komedyja o Lizydzie*, Wrocław 1968.
- Pfl - *Psalterz floriański Jacińsko-polsko-niemiecki*, Lwów 1939.
- PotMor - W. Potocki, *Moralia*, t. I-III, Kraków 1915-1918.
- Ppuł - *Psalterz puławski*, Warszawa 1916.
- ProstLudz - *Prostych ludzi w wierze nauka*, "Prace Filologiczne" 1891, III, s. 313-356.
- PrusFar - B. Prus, *Faraon*, t. I-II, Warszawa 1956.
- PrusNow - B. Prus, *Wybór nowel*, Warszawa 1963.
- PutPół - J. Putrament, *Pół wieku*, t. I-III, Warszawa 1961.
- RejŻwier - M. Rej, *Żwierciadło*, t. I-II, Kraków 1914.
- RejŻwier - M. Rej, *Zwierzyniec*, Kraków 1895.
- RodzMac - M. Rodziewiczówna, *Macierz*, Kraków 1957.
- RodzPoż - M. Rodziewiczówna, *Pożary i zgliszcza*, Warszawa 1958.
- Rozm - *Rozmyślanie o żywocie Pana Jezusa*, Kraków 1907.
- RozmDom - *Rozmyślenia dominikańskie*, t. I-II, Wrocław 1965.
- SatMiesz - *Polska satyra mieszczańska*, Kraków 1950.
- SD - *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. I-XI, Warszawa 1958-1970.
- SienkW pust - H. Sienkiewicz, *W pustyni i w puszczy*, Warszawa 1958.
- SkarŻyw - P. Skarga, *Żywoty świętych*, cz. I, Kraków 1615.
- SłowDz - J. Słowacki, *Dzieła*, t. VII, VIII, IX, XI, XII, XIII, Wrocław 1959.
- SobList - J. Sobieski, *Listy do Marysieńki*, Warszawa 1962.
- SPP - *Słownik poprawnej polszczyzny*, red. W. Doroszewski, Warszawa 1973.
- SStp - *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, t. I-VIII, Wrocław 1953-1981.
- SSzob - S. Szober, *Słownik poprawnej polszczyzny*, Warszawa 1958.

- StaszDzien - *Dziennik podróży Stanisława Staszica*, Kraków 1931.
- Supl - *Supliki chłopskie XVIII wieku*, Warszawa 1954.
- SzarcPoez - M. S. S z a r z y ń s k i, *Poezye*, Kraków 1913.
- SzymSiel - S. S z y m o n o w i c, *Sielanki i inne wiersze polskie*, Kraków 1914.
- TrenList - S. T r e m b e c k i, *Listy*, t. I-II, Wrocław 1954.
- TrenPis - S. T r e m b e c k i, *Pisma wszystkie*, t. I-II, Warszawa 1953.
- Trotz - M. A. T r o t z, *Nowy Dykcyonarz to iest mownik polsko-niemiecko-francuski, z przydatkiem przysłów potocznych*, Lipsk 1764.
- TrybL - *Dziennik "Trybuna Ludu"*, organ KC PZPR, rok 1980.
- TrzecPis - A. T r z e c i e s k i, *Pisma polskie*, Wrocław 1961.
- TuwDz - J. T u w i m, *Dzieła*, t. I-II, Warszawa 1964.
- TwardDaf - S. T w a r d o w s k i, *Dafnis w drzewo bobkowe przemieniła się*, Wrocław 1955.
- UjejPis - K. U j e j s k i, *Pisma wybrane*, t. I, Kraków 1955.
- WielkRot - *Wielkopolskie rotety sądowe XIV-XV wieku*, t. I, *Rotety poznańskie*, t. II, *Rotety pyzdrowskie*, oprac. H. Kowalewicz, W. Kuraszewicz, Poznań 1959-1960.
- ZabChom - *Zabytki języka polskiego z XV wieku*, wyd. W. Chmętowski, "Sprawozdanie Komisji Językowej AU" 1880, I, s. 142-154.
- ZabSar - F. Z a b ł o c k i, *Sarmatyzm*, Warszawa 1950.
- ZabStar - *Kilka zabytków języka staropolskiego*, "Prace Filologiczne" 1892, IV, s. 587-638.
- ZalPoez - J. B. Z a l e s k i, *Poezye*, t. I, III, Lwów-Warszawa 1877.
- ZalKor - *Korespondencja Józefa Andrzeja Załuskiego 1724-1736*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967.
- Żale - *Żale umierającego (Skarga umierającego)*, [w:] S. V r t e l - W i e r c z y ń s k i, *Nybór tekstów staropolskich. Czasy najdawniejsze do roku 1543*, Warszawa 1963, s. 210-215.
- ŻerPrzed - S. Ż e r o m s k i, *Przedwiośnie*, Warszawa 1964.
- ŻerSyz - S. Ż e r o m s k i, *Syzyfowe prace*, Warszawa 1962.
- ŻerUroda - S. Ż e r o m s k i, *Uroda życia*, Warszawa 1948.
- ŻywAn - *Żywot ojca Amandusa*, "Sprawozdania Komisji Językowej AU" 1884, III, s. 198-332.

María Lesz-Duk

ON THE TRANSFORMATION OF GENITIVAL AND ACCUSATIVAL OBJECTS
INTO PREPOSITIONAL OBJECTS IN THE POLISH LANGUAGE

The paper describes the process of replacement of genitival and accusative objects by prepositional expressions in historical Polish.

The genitival object has been replaced by the following prepositional expressions: *od* + Gen. - *odjechać domostwa* > *od domostwa*; *przed* + Instr. - *ujść niebezpieczeństwa* > *przed niebezpieczeństwem*; *do* + Gen. *dopłynąć brzegu* > *do brzegu*; *o* + Acc - *żebrać chleba* > *o chleb*; *o* + Loc. - *pamiętać przestroǳ* > *o przestroǳach*; *na* + Acc. - *poczekać człowieka* > *na człowieka*; *w* + Loc. - *pomagać prac* > *w pracach*; *z* + Gen. - *Spowiadać się grzechów* > *z grzechów*; *nad* + Instr. - *litować się nędzy* > *nad nędzą*.

The accusative object has been replaced by the following prepositional expressions: *o* + Loc. - *rozwowiadać obyczaje* > *o obyczajach*; *na* + Acc. - *zasłużyć nagrodę* > *na nagrodę*; *przez* + Acc. - *przechodzić ulicę* > *przez ulicę*; *w* + Acc. - *grać karty* > *w karty*; *za* + Acc. - *płacić służbę* > *za służbę*.

- StaszDzien - *Dziennik podróży Stanisława Staszica*, Kraków 1931.
- Supl - *Supliki chłopskie XVIII wieku*, Warszawa 1954.
- SzarzPoez - M. S. Szarzyński, *Poezye*, Kraków 1913.
- SzynSiel - S. Szymonowicz, *Sielanki i inne wiersze polskie*, Kraków 1914.
- TremList - S. Trembecki, *Listy*, t. I-II, Wrocław 1954.
- TremPis - S. Trembecki, *Pisma wszystkie*, t. I-II, Warszawa 1953.
- Trotz - M. A. Trotz, *Nowy Dykcyonarz to iest mownik polsko-niemiecko-francuski, z przydatkiem przysłów potocznych*, Lipsk 1764.
- TrybL - *Dziennik "Trybuna Ludu"*, organ KC PZPR, rok 1980.
- TrzecPis - A. Trzeciński, *Pisma polskie*, Wrocław 1961.
- TuwDz - J. Tuwim, *Dzieła*, t. I-II, Warszawa 1964.
- TwarDaf - S. Twardowski, *Dafnis w drzewo bobkowe przemieniła się*, Wrocław 1955.
- UjejPis - K. Ujejski, *Pisma wybrane*, t. I, Kraków 1955.
- WielkRot - *Wielkopolskie rotety sądowe XIV-XV wieku*, t. I, *Rotety poznańskie*, t. II, *Rotety pyzdrowskie*, oprac. H. Kowalewicz, W. Kuraskiewicz, Poznań 1959-1960.
- ZabChom - *Zabytki języka polskiego z XV wieku*, wyd. W. Chmętowski, "Sprawozdanie Komisji Językowej AU" 1880, I, s. 142-154.
- ZabSar - F. Zabłocki, *Sarmatyzm*, Warszawa 1950.
- ZabStar - *Kilka zabytków języka staropolskiego*, "Prace Filologiczne" 1892, IV, s. 587-638.
- ZalPoez - J. B. Zaleski, *Poezje*, t. I, III, Lwów-Warszawa 1877.
- ZalKor - *Korespondencja Józefa Andrzeja Załuskiego 1724-1736*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967.
- Żale - *Żale umierającego (Skarga umierającego)*, [w:] S. V r t e l - W i e r c z y ń s k i, *Wybór tekstów staropolskich. Czasy najdawniejsze do roku 1543*, Warszawa 1963, s. 210-215.
- ŻerPrzed - S. Żeromski, *Przedwiośnie*, Warszawa 1964.
- ŻerSyz - S. Żeromski, *Syzyfowe prace*, Warszawa 1962.
- ŻerUroda - S. Żeromski, *Uroda życia*, Warszawa 1948.
- ŻywAn - *Żywot ojca Amandusa*, "Sprawozdania Komisji Językowej AU" 1884, III, s. 198-332.

Maria Lesz-Duk

ON THE TRANSFORMATION OF GENITIVAL AND ACCUSATIVAL OBJECTS
INTO PREPOSITIONAL OBJECTS IN THE POLISH LANGUAGE

The paper describes the process of replacement of genitival and accusative objects by prepositional expressions in historical Polish.

The genitival object has been replaced by the following prepositional expressions: *od + Gen.* - *odjechać domostwa* > *od domostwa*; *przed + Instr.* - *ujść niebezpieczeństwa* > *przed niebezpieczeństwem*; *do + Gen.* *dopłynąć brzegu* > *do brzegu*; *o + Acc.* - *żebrać chleba* > *o chleb*; *o + Loc.* - *pamiętać przestróg* > *o przestrodach*; *na + Acc.* - *począkać człowieka* > *na człowieka*; *w + Loc.* - *pomagać prac* > *w pracach*; *z + Gen.* - *Spowiadać się grzechów* > *z grzechów*; *nad + Instr.* - *litować się nędzy* > *nad nędzą*.

The accusative object has been replaced by the following prepositional expressions: *o + Loc.* - *rozwowiadać obyczaje* > *o obyczajach*; *na + Acc.* - *zasłużyć nagrodę* > *na nagrodę*; *przez + Acc.* - *przechodzić ulicę* > *przez ulicę*; *w + Acc.* - *grać karty* > *w karty*; *za + Acc.* - *płacić służbę* > *za służbę*.